

Д.І. БАГАЛІЙ – ФУНДАТОР ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ

Досліджено роль видатного історика Д.І. Багалія у створення Харківського історичного архіву. Основну увагу звернуто на виявлення напрямів діяльності науковця як завідувача установи та досягнуті результати.

Ключові слова: архів, архівна справа, документи, історичні джерела

Учений-історик і громадський діяч Дмитро Іванович Багалій займає почесне місце на ниві української історичної науки кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Автор близько 500 наукових, навчальних і популярних праць, відомий передусім як неперевершений знавець історії Слобожанщини та Лівобережжя, фахівець у галузі архівної справи, історіографії, джерелознавства й археології. Доробок Д. Багалія базується на величезному масиві архівних джерел, ним віднайдених, опрацьованих і критично оцінених. У сучасних умовах актуальності набуває неупереджене висвітлення діяльності Дмитра Івановича як одного з організаторів збереження й систематизації історичних пам'яток та архівних документів кінця ХІХ ст.

В умовах становлення тоталітарного режиму в СРСР наукова спадщина академіка Д. Багалія виявилася непотрібною, бо тоді дослідника зарахували до школи “буржуазно-національних” істориків. У період “відлиги” українська наукова громадськість порушувала питання про перевидання окремих його творів. Проте реалізувати ці наміри не вдалося. Тільки у другій половині 1980-х рр. розпочалося поступове повернення доробку Д. Багалія.

Монографія харківського дослідника В.В. Кравченка “Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность”, що побачила світ у 1990 р., започаткувала якісно новий етап вивчення обставин життя та творчості видатного історика [1]. Сучасна історіографія представлені монографіями, численними статтями, тезами наукових конференцій. Надто активізувалося дослідження спадщини вченого у Харкові, де започатковані Багаліївські читання (зокрема, монографія та наукові розвідки О. Богданиної) [2]. Утім, незважаючи на наявність певного масиву літератури, поза межами уваги дослідників залишилася діяльність Д. Багалія як організатора архівної справи в Україні.

Метою статті є реконструкція ролі Д. Багалія у фундації та діяльності Харківського історичного архіву, що перебував у компетенції Історико-філологічного товариства (ХІФТ) при Харківському університеті.

Початок роботи Д. Багалія у галузі архівної справи можна віднести до 1880-х рр., коли він розпочав свою роботу у Харківському університеті. Керівництво Київської громади схвалило цей крок, що засвідчує запис у щоденнику професора О. Кістяківського: “Багалія обрано доцентом по кафедрі російської історії в Харківському університеті, це можна вважати важливою подією” [3, 391]. У 1883 р. він став членом ХІФТ, яке функціонувало при університеті, де виявив себе як діяльний науковець, археограф та редактор. Завдяки виданням товариства започатковано публікацію архівних джерел з історії Слобожанщини та документів з історії України. Як скромно зізнався науковець, він тільки слідував заповідям своїх учителів М. Костомарова та В. Антоновича і вважав, що в сферу досліджень регіональної історії входить і археографія [4, LXXVI]. Осмислюючи історію України (тоді Малоросії), учений зазначив трагічну долю письмових пам'яток, мала частка яких дійшла до дослідників другої половини ХІХ ст. Наголошуючи на байдужості освіченого суспільства ХІХ ст. до цінних пам'яток, дослідник констатував, що більшість з них безповоротно загинули для науковців (згоріли, згнили чи розібрані до приватних зібрань) [5, 3]. Власне у 1880-х рр. Багалій на підставі особистого досвіду засвідчив, що залишки офіційного діловодства являли собою “зайвий непотріб” у підвалах чи на горищах губернських і повітових присутствій, де вони не зберігалися, а гинули. Прикладом цього визначив непросту долю Чернігівського губернського архіву, куди Румянцев-Задунайський зібрав залишки документів усіх установ колишньої Гетьманщини. Особисто ознайомившись із кількома справами цього архіву, що випадково потрапили до рукописного відділу бібліотеки “Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів”, учений оцінив важливість і справжню цінність матеріалів установи

для вивчення та реконструкції історичних подій XVII–XVIII ст. у Гетьманській Україні. Мабуть з огляду на це, власні наукові пошуки молодий науковець скерував у малодосліджену сферу регіональної історії, а саме колонізації, соціально-економічного життя та побуту Слобідської і Лівобережжя. Додало впевненості науковим студіям Багалія і запрошення на посаду до Харківського університету, де, він негайно занурився в навчальну, наукову та громадську роботу. Саме тут він, будучи членом ХІФТ, раз і назавжди пов'язав свою особисту долю з архівною справою.

У 1879 р., за пропозицією знавця місцевої старовини П. Єфименка ХІФТ, очолюване професором О. Потебнею, вирішило взяти під свою опіку архів Малоросійської колегії і перемістити його до Харкова. У серпні 1880 р. вдалося транспортувати частину матеріалів, а саме справи Малоросійської колегії, запаковані у 82 тюки вагою 500 пудів. Але митарства архіву не припинилися і в Харкові: ні ХІФТ, ні університет не мали гідного приміщення для нього. До 1883 р. архів пролежав у мішках на хорах актової зали та бібліотечного коридору університету. Вдалося сформувати тільки оглядовий покажчик. Саме тоді ним зацікавився Д. Багалій.

Як зізнався сам Дмитро Іванович, ще будучи стипендіатом університету св. Володимира і збираючи матеріал для наукової роботи з історії Лівобережної України XVIII ст., він виявив інтерес до особистого ознайомлення з відомим на той час архівом Малоросійської колегії. Задля цього Багалій реалізував у 1882 р. "розвідувальну" (бо не був упевненим у можливості попрацювати) поїздки до Харкова. Але сумніви юнака розвіяли інтелігентне сприяння та люб'язність осіб, у підпорядкування яких перебував архів. Д. Багалію вдалося ознайомитися з архівними фондами та виявити потрібну для дослідження інформацію [6, 131]. Власні міркування за результатами наукового відрядження й ознайомлення з матеріалами Харківського архіву молодий учений виклав у спеціальній розвідці, де також намітив нагальні завдання для покращення функціонування нової установи. На думку Багалія, вивчення збережених матеріалів періоду занепаду автономії Гетьманщини та перетворення її на одну з провінцій Російської імперії було важливим в аспекті наукового інтересу та повчальним, оскільки крім загальноросійських тенденцій, обумовлювався й внутрішніми соціальними відносинами в Малоросії [6, 134]. Розбір матеріалів та їхню каталогізацію взялася реалізувати створена у 1883 р. комісія добровольців з восьми осіб, серед яких перебував і Д. Багалій, обраний тоді ж доцентом Харківського університету по кафедрі російської історії. Виявивши діяльну участь у роботі комісії на початку як хранитель, історик надзвичайно турбувався про подальшу долю архіву. Той не дивно, що за пропозицією ХІФТ, яку затвердила рада професорів Харківського університету, вченого у 1884 р. обрано завідувачем історичного архіву. Варто наголосити, що Багалій виконував ці обов'язки протягом трьох десятиліть на громадських засадах, тобто безкоштовно [1, 20]. Це ще раз доводить відданість науковця ідеї громадськості, чи, як окреслив він сам, продуктивній суспільно-корисній роботі [4, LXXV].

Розробляючи план нового опрацювання архіву, члени комісії, що керувалися міркуваннями дослідницької "зручності" та мінімізації витрат коштів та часу, визнали доцільним скласти загальний каталог архівних справ. Позаяк майже всі члени комісії, професори, доценти та університетські стипендіати могли виділяти на розбір архівних справ максимум один день на тиждень, то принагідною виявилася допомога ентузіаста, любителя історії рідного краю ветеринарного лікаря С. Дуброва, котрий присвячував цьому весь вільний час, і чим суттєво пришвидшив справу. До речі, як згадував через багато десятиліть цей професор, він став членом комісії з ініціативи Багалія, за що зберіг удячність на все життя [7, 194]. Суттєво прискорила роботу працюючих з давніми справами абетка, зразки почерків архіву та невеликий словничок, складені Дмитром Івановичем. Багалій зумів передати власну любов та велике завзяття до архівної роботи аматору С. Дуброві, для якого став справжнім учителем. Власне завідувач архіву за найменшої нагоди вільного часу особисто долучався до розбору та опису справ. Першим підсумком такої наполегливої роботи стали 4000 справ, унесені до каталогу архіву, класифікацію яких за змістом документів подав Багалій. Утім, комісія не завершила остаточного розбору матеріалів архіву, оскільки невдовзі розпалася.

Грунтовний огляд та каталогізація матеріалів архіву дали підстави Д. Багалію відразу визначити наукову вагу архіву: чи не єдине повне зібрання матеріалів для історії Лівобережної

України XVIII ст. [5, 10]. Він ознайомив широкий загал науковців із фондами архіву і дав характеристику основних рубрик наявних документів. Окрім того, небайдужий дослідник, керуючись методологічними засадами наукової доцільності, системності та цілісності, відразу визначив перспективи акумуляції в Харкові всіх матеріалів справ Малоросійської колегії. Учений підкреслив корисність приєднання старих матеріалів Полтавського та залишків Київського губернських правлінь, які за оцінкою шанувальника раритетних документів Багалія, “являли купу сміття, і багато з них загинуло без вороття”. Науковець, будучи завідувачем Харківського історичного архіву, продовжив копітку цілеспрямовану роботу з централізації всіх документів щодо Лівобережжя в зазначеній установі. У цьому напрямку Багалій реалізував у 1886 р. археографічну екскурсію до Полтави, де виявив в архіві губернського правління другу частину архіву Малоросійської колегії і частину Рум’янцевського опису, однієї з найцінніших історичних пам’яток Малоросії [8, LVIII]. У власній автобіографії на схилю літ Дмитро Іванович з приводу вкрай важливої знахідки скромно зазначив: “Відкрив його я” [9, LVIII]. На думку автора, це засвідчує простоту та відкритість знаного дослідника, що наполегливу архівну роботу сприймав як повсякденність. На археологічному з’їзді в Одесі Багалій зробив успішну доповідь про щойно виявлені матеріали. У 1887 р. до Харкова перевезли документи Малоросійської колегії з Полтавського архіву. Ця частина справ стосувалася Полтавщини та Катеринославщини і частини Рум’янцевського опису. Того ж року до них долучили окремі старі документи з Новгород-Сіверська.

Уболівав душею історик і за долю архівних матеріалів колишньої Слобідської України, частину з яких не повернув до ХІФТ єпископ Філарет, іншу відправляючи до Москви в архів Міністерства юстиції. Найбільшу наукову цінність для побутової історії Слобожанщини XVII–XVIII ст., на думку Багалія, мав архів Харківського губернського правління, що так само розміщувався у непристосованому, доволі вологому приміщенні. Вважаючи, що це чи не єдине місцеве зібрання матеріалів Слобожанщини, адже більшість документів зберігалася в Москві, дослідник переймався цим питанням. Щоб врятувати цінні документи для науки, він розпочав клопотання про передачу справ до підпорядкованої йому установі, з метою долучити їх до вже наявного архіву Малоросійської колегії. Вирішивши взяти на себе опіку над матеріалами Харківського губернського правління, ХІФТ, на пропозицію Дмитра Івановича, звернулося до губернського статкомітету за допомогою в зборі даних про наявність давніх справ в установах регіону, яких, до речі, виявилось чимало. Нагальним завданням задля акумуляції всіх документів з історії Слобожанщини в Харкові Багалій визначив зміцнення становища створеного архіву, правильна його організація та надання йому певної грошової субсидії [5, 13]. Причому наявність у Харкові університету ставало запорукою збереження історико-правових матеріалів для майбутніх поколінь та їх наукового вивчення. Як історик, професор неодноразово висловлював думку про важливість регіональних досліджень для розробки загальної російської історії, що одночасно сприяло б підйому наукового духу та досліджень у провінції.

Невідкладними заходами для організації архіву завідувач визначив: упровадження посади архіваріуса, виділення зручного приміщення та призначення певної суми для публікації архівних матеріалів. ХІФТ, маючи обмаль коштів (100 крб субсидії МНО та аналогічну суму членських внесків) та розуміючи важливість даного наукового закладу й власну неможливість реалізувати запропоновані заходи для зміцнення його функціонування, звернулося до попечителя навчального округу з проханням прийняти у завідування університету архів Товариства з виділенням певної суми (1000 крб) з кошторису [5, 15]. Обґрунтовуючи клопотання, Багалій укрив важливим для збереження та подальшого опрацювання наявних архівних матеріалів визначив наявність у Харкові університету, а отже і наукових сил для подальших досліджень.

У руслі своєї широкомасштабної роботи з акумуляції історичних джерел Дмитро Іванович звернув увагу на місцеві документальні матеріали, що залишалися без догляду. Зусиллями ХІФТ, за безпосередньої участі Д. Багалія, у 1886 р. удалося реалізувати передачу частини старовинних справ із архіву губернського правління до Харківського історичного архіву. Саме ці матеріали стали основою новоствореного за пропозицією завідувача та П. Єфименка Харківського відділення, де зберігалася старе діловодство скасованих і діючих установ губернії [8, LVIII].

Учений також послідовно співпрацював з губернським статистичним комітетом щодо пошуку старого діловодства серед матеріалів казенної палати, окружного суду, міської думи, межевої канцелярії.

Неодноразово професор висловлював практичні рекомендації з покращення архівної справи. Оглядаючи при нагоді архів Харківської міської думи, він переконався, що справ XVIII ст. небагато, а в самому архіві працювати неможливо через холод і вологість у приміщенні. Зважаючи на це, Багалій уважав корисним приєднати їх разом з документами початку XIX ст. до Харківського відділення історичного архіву, що дало б цільний матеріал з історії міського самоуправління протягом століття (1785–1885 р.) [10, 2]. Поряд з цим, будучи гарним знавцем наукової цінності архівних матеріалів, учений висловився за доцільність зробити доступним для занять архів дворянського депутатського зібрання і оголосити конкурс на нарис про громадське життя харківського дворянства.

Отож, вчений розгорнув широку діяльність щодо акумуляції до фондів молодієї установи старовинних документів, що знаходилися у приватних колекціях чи у родичів. Усі його зусилля були скеровані на пошук та виявлення історичних документів у приватних осіб. Низка статей Дмитра Івановича, присвячені діяльності архіву, у місцеві пресі та його неодноразові звернення до публіки посприяли надходженню документів. Цікаво, що одна з найперших раритетних справ, переданих ученим до архіву з його дарчим підписом, датована 1884 р. і містить матеріали слідчої комісії за 1749 р. із розгляду взаємних звинувачень запорозьких козаків та татар [11].

Наступним кроком з упорядкування структури архіву як наукової установи, ініційованим завідувачем, стала організація нового відділу документів – листів і паперів видатних місцевих діячів, переважно професорів Харківського університету. Раніше такі документи зазвичай гинули, як приміром, було втрачено скриню з архівом Д. Каченовського [12, 14]. Отримавши особисті папери професорів М. Петрова, І. Платонова та дарунки рукописів Г. Квітки, Г. Геєвського, Дмитро Іванович зумів популяризувати цей напрям діяльності. У наступні роки відділ поповнився листами професорів Т. Степанова, В. Циха, І. Даниловича [13, XVI].

Наполегливі багаторічні заходи вченого виявилися вельми плідними. На Одинадцятому археологічному з'їзді в Києві у 1899 р. професор Д. Багалій повідомив громадськості про наявність у Харківському історичному архіві таких чотирьох складових: Чернігівського та Полтавського відділень архіву Малоросійської колегії, Харківського відділення, де зберігалися документи присутствій Слобідської України і відділу особистих фондів місцевих діячів [12, 12].

Варто наголосити, що при архіві зусиллями Багалія було започатковано науково-довідкову бібліотеку. Основу її сформували книжки, отримані разом з архівними матеріалами з Чернігова. Надалі завідувач опікувався поповненням її фондів. Оскільки коштів на придбання книжок у ХІФТ бракувало, то розширення книгозбірні зазвичай реалізовували шляхом обміну та пожертвувань. Ученому вдалося налагодити регулярний обмін видань "Збірника" ХІФТ з іншими науковими осередками та установами. До речі, професор Д. Багалій неодноразово являвся редактором чергових збірників Товариства, що засвідчує інформація ректора Харківського університету [14, 15].

Така робота завідувача з поповнення фондів архіву та бібліотеки не тільки суттєво розширила їхній обсяг, а й мала наслідком загострення питання приміщення. Наявне, що складалося з чотирьох кімнат при актовій залі, тісних, холодних та напівзатемнених, досить швидко стало замалим. Але тільки в 1899 р. клопоти завідувача увінчалися успіхом: у зв'язку з переміщенням хірургічної клініки університету в нове приміщення архів ХІФТ зайняв звільнену простору будівлю, де нарешті вдалося розмістити накопичені документальні матеріали.

Професор Багалій, будучи багаторічним керівником архіву, переймався його правовим і фінансовим становищем, прагнучи забезпечити стабільність і надійність функціонування закладу. Головними задумами для подальшого розвитку були наміри реорганізації установи, а саме упродовження архіву в штат навчально-допоміжних закладів університету чи перетворення в Центральний архів за зразком Київського чи Віленського. Неодноразово завідувач клопотав перед вищими інстанціями щодо перетворення Харківського історичного архіву з громадського в офіційний заклад із визначеним штатним розписом. Мотивував Багалій тим, що фактично архів майже відразу виконував місію навчально-допоміжного

закладу при Харківському університеті, а за складом та функціями наближався до центральних регіональних архівів.

Незважаючи на відсутність друкованих описів (а в перші роки і рукописних), фонди архіву приваблювали багато відвідувачів як місцевих, так і приїжджих. Власне архів був відкритим для роботи щоденно з 10⁰⁰ до 15⁰⁰ години. Професор Багалій намагався привчити студентів до роботи з архівними матеріалами. Але на це відгукувалися тільки віддані справі історичної науки ентузіасти. Ці “архівісти” і сформували наукову школу Дмитра Івановича. Наприклад колишній архіваріус М. Плохинський зібрав та опрацював значний матеріал про іноземців у Малоросії. Крім студентського загалу та молодих науковців користувалися архівними матеріалами і науковці зі стажем Д. Яворницький, М. Василенко, Д. Міллер, В. Мякотін, М. Петров, М. Сумцов, земський статистик О. Русов та багато інших осіб. Утім, мабуть самим сумлінним і наполегливим користувачем можна вважати Дмитра Івановича, завідувача Харківського історичного архіву.

Визначаючи роль професор Багалія в створенні Харківського історичного архіву, на нашу думку, доцільно скористатися його власної оцінкою, проголошеною без зайвої скромності на XI археологічному з’їзді в Києві (1899 р.), де він наголосив, що очолив архів із моменту його організації, створюючи та розширюючи його, сам являвся “живим літописом та першоджерелом для характеристики установи” [12, 12]. Заслуги Дмитра Івановича з організації архівної справи в Харкові імперської доби визнали та оцінили вже сучасники. Святкуючи тридцятиріччя науково-педагогічної діяльності Д. Багалія (1910), його колега, професор М. Сумцов справедливо відзначив, що саме ювіляр у більшості сприяв розвитку історичного архіву при Історико-філологічному товаристві, що протягом 30 років існування перетворився на важливу наукову установу [15, VII].

Отже, активізація суспільно-культурного життя у Наддніпрянщині другої половини XIX ст., прикметною ознакою якого можна вважати зростання інтересу до становища народу, тісно пов’язана з формування інтелігенції, підвищення її авторитету у тогочасному соціумі. Це позначалося на життєвих принципах багатьох інтелектуалів-громадівців, типовим представником яких був професор Д. Багалій. Осяяний великою любов’ю до історичної науки та повагою до минувшини власного народу й рідного краю, учений понад усе бажав зробити все можливе задля збереження безцінних документальних надбань давнини та їх популяризації. Виявом цього стала його багатолітня копітка громадська діяльність на ниві організації архівної справи Слобожанщини. Не шкодуючи власного здоров’я й часу, наполегливо працював учений на ниві розбудови довіреної йому як завідувачу громадської установи “Історичного архіву при ХІФТ. Протягом десятиліть функціонування за його керівництва архів не тільки перетворився на головне вмістилище матеріалів з історії Гетьманщини та Слобожанщини XVII–XVIII ст., а й важливий науковий осередок досліджень регіональної історії.

Література

1. Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков: Основа, 1990. – 220 с.
2. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І. Багалія (1921–1934 рр.). – Харків: Основа, 1994; Її ж. Слобідський літописець історії України Д.І. Багалій // Укр. істор. журнал. – 2008. – № 1. – С. 88–112.
3. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 2. – 584 с.
4. Чествование профессора Д.И. Багалей в заседаниях Историко-филологического общества // СХИФО. – 1911. – Т. 20. – С. XXII–LXXXVIII.
5. Багалей Д.И. Мысли об устройстве исторического архива при Харьковском университете // Вестник археологии и истории. – 1885. – Вып. 2. – С. 3–11.
6. Багалей Д.И. Заметка об архиве Малороссийской коллегии, находящемся при Историко-филологическом обществе Харьковского университета // Университетские известия. – Киев, 1882. – № 9. – С. 131–141.
7. Дуброва С.П. На згадку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 193–194.
8. Иванов Е.М. Д.И. Багалей и Харьковский исторический архив // СХИФО. – 1911. – Т. 20. – С. LVI–LXI.
9. Багалій Д.І. Автобіографія: 50 літ на стороні української культури. – К.: Друкарня УАН, 1927.
10. Багалей Д.И. Заметки и материалы по истории Слободской Украины. – Харьков, 1893.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 59, оп. 1, спр. 1707.
12. Багалей Д.И. О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив // Труды XI археологического съезда в Киеве, 1899. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 12–17.

13. Багалей Д. Отчет об историческом архиве общества от 1 октября 1892 г. по 1 июня 1894 года // СХИФО. – 1894. – Т. 6. – С. XVI–XXIII.
14. ЦДІАУ. – Ф. 1680, оп. 1, спр. 178.
15. Сумцов М. К тридцателетию учено-педагогической деятельности профессора Д.И. Багалей // СХИФО. – 1911. – Т. XX. – С. V–VIII.

Аннотация. Шийко А.А. Д.І. Багалей – основатель Харьковского исторического архива. Исследована роль известного историка Д.И. Багалей в создании Харьковского исторического архива. Основное внимание обращено на выявление направлений деятельности ученого как заведующего архива и достигнутые им результаты.

Ключевые слова: архив, архивное дело, документы, исторические источники

Summary. Shyiko A.A. Bahaliy D.I. – the Founder of the Historical Archive in Kharkiv. The article explores the role of a prominent historian Bahaliy D.I. in the foundation of the Kharkiv Historical Archive. Close attention is given to the identification of the scholar's activity areas as head of the Archive and the achieved results.

Key words: archive, files, documents, historical sources

УДК 94(477)“19”

І.А. Фареній

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ТА “ЗАКОН ІСТОРИЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ” МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО

Розкрито політичні погляди та політологічні концепції всесвітньо відомого українського кооперативного діяча Миколи Левитського (1859–1936). Показано його ставлення до соціалістичної перспективи розвитку людства, бачення національного питання та закономірностей соціально-політичних процесів.

Ключові слова: Микола Левитський, політичні погляди, політична думка, політологія

Діяльність всесвітньовідомого українського кооперативного діяча, т. зв. “артільного батька” Миколи Васильовича Левитського відображена в ряді наукових праць [1–12]. Серед питань, яких торкаються історики, участь М. Левитського у політичному житті. Зазвичай, мова йде про констатацію його членства в Українській Центральній Раді.

Представлена розвідка має метою розширити уявлення про цю людину, показавши теоретичні засади розуміння нею політичних процесів. Поштовхом до її написання стали віднайдені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в особовому фонді діяча (ф. 327) праці відповідної тематики. З огляду на високий авторитет, широке визнання М. Левитського серед громадськості, вагомість його позиції для суспільства, політичні уподобання “артільного батька” очевидно справляли помітний вплив на сучасників, чим і зумовлюється їхнє значення та потреба наукового осмислення.

Висхідною основою поглядів М. Левитського були його соціалістичні переконання. Вони мали послідовний характер – Левитський упродовж життя не лише сповідував соціалістичний ідеал, а й відповідно до свого розуміння цього ідеалу активно впроваджував його в практику суспільного життя. У 1918 р. “артільний батько” писав: “У вересні цього року кінчається сорок літ, як я став соціалістом і свідомо... почав роботу на громадських полі”. При цьому “на кооперацію, – продовжував він, – я завжди дивився, дивлюсь і буду дивитись як на роботу, як на діло не утопічного, а практичного соціалізму” [13, 1, 3].

Відомо, що Микола Васильович цікався працями багатьох теоретиків соціалізму: Лассалья, Драгоманова, Чернишевського [14, 873]. Однак, найбільшу повагу в очах Левитського заслужила й очевидно справила вплив на його погляди марксистська теорія суспільного розвитку. Микола Васильович зазначав: “Найкращим прикладом... й зразком для нас може і повинен бути наш великий вчитель і батько наукового соціалізму – Карл Маркс”. Оцінюючи роль німецького мислителя у передбаченні соціальних процесів, писав: “...Безкрай простір великої історичної перспективи... охопив своїм орлиним оком великий Маркс” [13, 5, 9].

Однак, така прихильність до теорії Маркса не зумовила належності М. Левитського до марксистської течії суспільної думки – до марксистів сучасної йому епохи. Більше того, його життя було переповнено гострими дискусіями з представниками марксистського